

Примус як мотив поведінки

В.ТИМОШЕНКО

доктор юридичних наук, професор Національної академії Служби безпеки України

Однієї із умов існування законності і правопорядку у державі є правомірна поведінка суб'єктів правовідносин. Правопорядок характеризується реальним рівнем дотримання законності, забезпечення і реалізації прав і свобод, виконання юридичних обов'язків. Можна сказати, що правопорядок є результатом правомірної поведінки суб'єктів права. Він юридично оформляє впорядкованість суспільних відносин, що вже склалися. Тому правомірна поведінка визнається змістом правопорядку, показником стабільності суспільства і держави. З цим пов'язана актуальність дослідження чинників, що визначають поведінку особи у суспільстві і державі, та можливості її регулювання. До таких чинників належить примус і насильство, застосування яких може суттєво вплинути на поведінку суб'єктів правовідносин. Його дослідження є важливим не лише для теорії держави і права, а й для галузевих юридичних наук.

Проблема примусу і насильства не є новою для наукової літератури. Насильство як соціокультурний феномен, як певну соціальну функцію досліджували етнографи, антропологи, соціологи і філософи[1]. Зв'язок насильства з владними відносинами, типологію насильства розкривали політологи[2, 359—364]. Особливості функціонування державного примусу у межах правової системи України аналізував О.М.Шевчук, який акцентував увагу на співвідношенні державного примусу та засобів правового забезпечення законності, на розмежуванні понять легітимний та нелегітимний і правовий та неправовий примус (насильство)[3].

Разом з тим залишається ряд малодосліджених аспектів проблеми поведінки суб'єктів права. Це насамперед вплив примусу, зокрема насильства, на правосвідомість суб'єкта права, взаємозв'язок примусу з юридичними наслідками поведінки.

Право як найважливіший регулятор суспільних відносин виконує своє соціальне призначення

лише у тому разі, якщо воно належним чином реалізується, втілюється у поведінці суб'єктів правовідносин. Поведінка ж людей є складним утворенням. Оцінити її можна лише у взаємозв'язку людини з навколишнім світом, із державою і суспільством, в якому вона живе. Поведінка людини завжди пов'язана з її ціннісними установками, визначається як правосвідомістю, так і правовими нормами, іншими соціальними нормами та інститутами. Отже, засобами забезпечення правового порядку у державі є правосвідомість громадян і примус. Крайньою і найбільш жорсткою формою примусу є насильство. За визначенням, яке подається у філософському енциклопедичному словнику, насильство — це «застосування сили або загроза її застосування. В найширшому смисловому контексті, сила — це вияв свавілля та його здійснення відповідно до намірів певного суб'єкта»[4, 408]. Насильство як форма примусу тією чи іншою мірою притаманне будь-якому суспільству. Зазвичай воно розглядається як певного роду об'єктивна реальність соціального існування людини, яку суспільство повинно вміти контролювати і придушувати. Такий підхід закладено в основу соціології Е.Дюркгейма, психоаналізу З. Фрейда. Соціальна сутність насильства становить одну з основ концепції держави як монополіста на здійснення легітимного насильства М.Вебера.

Вирішення проблеми примусу і насильства залежить від багатьох чинників. Так, держава повинна і застосовувати примус і перешкоджати його неправомірному застосуванню. Під правом

примусу зазвичай розуміють юридично забезпечену можливість застосовувати примусові заходи. Межі примусу, умови його застосування, правові відносини, що при цьому виникають, визначаються нормативно-правовими актами держави. На думку Ф.А.Гаєка, оскільки завдяки примусу одна особа контролює діяльність іншої, то цьому можна запобігти, лише надавши залежній особі можливість забезпечити собі деяку приватну сферу, де вона буде захищеною від такого втручання. «Гарантувати індивіду, що він може покладатися на конкретні факти, які свідомо не нав'язує хтось інший, здатна лише така влада, яка має необхідні повноваження. Запобігти примусові можна тільки загрозою примусу», — робить висновки Ф.А.Гаєк[5, 145].

Ефективність права не в останню чергу визначається його фактичним застосуванням. Для права є характерною особлива техніка втілення в життя, а саме — право в разі крайньої необхідності буде реалізовано за допомогою юридично впровадженної процедури примусу, а якщо це буде потрібно — то через сам примус (якщо ті, чия поведінка підпадає під дію норми, не виконують вимоги останньої добровільно)[6, 18].

Державний примус, як правило, розглядають як загальний метод управлінської діяльності. Застосування цього методу є припустимим лише на підставі закону, в межах і в порядку, визначених ним. Держава змушує суб'єкта права без його волі і бажання здійснювати певні дії. За наявності правопорушення суб'єкт змушений зазнати несприятливих наслідків, визначених правовою нормою. Найчастіше примус пов'язується з юридичною відповідальністю. Ці поняття співвідносяться між собою як ціле і частина, тобто поняття «державний примус» включає у собі і поняття «юридична відповідальність». Санкція, що є реалізацією ретроспективної юридичної відповідальності, здатна справляти запобіжний вплив на поведінку суб'єкта права. Інші ж заходи державного примусу такого впливу не справляють. Наприклад, вилучення майна у добросовісного набувача не призначена для попередження правопорушення, водночас таке попередження є одним із її юридичних наслідків.

Загроза застосування санкції правової норми ґрунтується на наявності останньої. Щоб уникнути в майбутньому негативних наслідків, передбачених санкцією правової норми на випадок її порушення, учасники правовідносин з моменту прийняття правової норми змушені співвідносити свої вчинки з вимогами цієї норми. Тому, на думку О.М.Шевчука, встановлення у правовій нормі санкції вже є засобом примусу до належної поведінки[3, 54].

Заходи державного примусу в деяких випадках виходять за межі не лише санкцій, а й взагалі юридичних наслідків поведінки. Такими є деякі заходи, що застосовуються в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин. Не можна розглядати як юридичні наслідки поведінки і так званий процесуальний примус, наприклад, запобіжні заходи у кримінальному процесі, що застосовуються до обвинуваченого (у виняткових випадках — до підозрюваного) або підсудного, якщо є підстави вважати, що вони, перебуваючи на волі, сховуються від слідства і суду, перешкоджають встановленню судом істини, займатимуться злочинною діяльністю. До таких заходів слід віднести і митний огляд, примусове лікування, перевірку документів.

Примус найчастіше передбачає заперечення волі підвладної особи і зовнішній вплив на її поведінку. У суспільних відносинах примус завжди пов'язується із владою. Влада надає можливість суб'єкту владних повноважень примушувати інших, аж поки влада не буде обмежена іншою владою; але примус не є ні обов'язковим, ні звичним результатом влади. У приватно-правових відносинах примус у формі насильства може застосовуватись особою, яка не має жодних владних повноважень стосовно особи, яку примушує. Такий примус навіть не завжди виявляється пов'язаним з використанням фізичної сили. Можна перешкодити чийсь справі, ставлячи на шляху особи безмежну кількість перепон: заздрість, хитрість, злоба можуть створити засоби примусу сильніші за фізичний вплив. Таке можна спостерігати, наприклад, у наукових колективах, якщо до них потрапляють люди, які мають лише безмежні амбіції і здібності кар'єриста за відсутності здібностей вченого. Утримання ж того, кого примушують, від реалізації своїх намірів через заздрість інших, через їх аморальні, а часто і незаконні дії, стало б запереченням будь-якої аргументації на користь свободи і конституційних прав.

У науковій літературі виділяють різні види примусу. Так, залежно від об'єкта впливу розрізняють психічний, матеріальний, фізичний або організаційний примус. За словами О.М.Шевчука, «психічний примус має за мету вплив (як правило, попередній) на свідомість особи з метою сформувати певний тип її поведінки; фізичний примус спрямовує не на свідомість, а на фізичне буття особи і його прояви (недоторканність, свобода діяльності тощо); матеріальний примус має метою досягти бажаної поведінки суб'єкта шляхом впливу на його матеріальну сферу — накладення обтяжень у вигляді штрафу чи обов'язку компенсації збитків, позбавлення суб'єктивного майнового права тощо»[3, 55].

З цією думкою важко погодитись. Незалежно від того, який конкретно результат бажає отримати той, хто примушує, він має діяти лише шляхом впливу на свідомість того, кого примушує. Свідомість невіддільна від самого індивіда. Якщо ж йдеться про вплив на підсвідомість, — це проблема не юридичної науки, а психології. Проте, залежно від наслідків такого впливу, може постати питання про юридичну відповідальність.

У зв'язку з цим необхідно визначити, яка ж поведінка є правовою, а яка такою не є. На думку В.М.Кудрявцева, правовою поведінкою є соціально значима поведінка індивідуальних або колективних суб'єктів, підконтрольна їх свідомості і волі, передбачена нормами права і така, що тягне за собою юридичні наслідки. Правова поведінка включає в собі як норму, так і патологію поведінки у сфері права, тобто всі види людської поведінки, які піддаються правовій регламентації [7, 39, 40, 43]. Тут йдеться про контроль свідомості і волі того, хто чинить вплив, а не того, на кого впливають.

Правова поведінка поділяється на два основні різновиди: правомірна поведінка і протиправна. Правомірна поведінка полягає в дотриманні (виконанні) норм; вона є нормативною. Протиправна поведінка — антинормативна, вона порушує заборонну або зобов'язальну норму. Якщо наслідки правомірної поведінки зазвичай сприятливі для суб'єкта, вони включають, зокрема, заходи державного заохочення, то наслідки протиправної поведінки пов'язані, як правило, з настанням небажаних для суб'єкта наслідків, насамперед юридичної відповідальності.

Мотиви (або спонукальні причини) правомірної поведінки та причини правопорушень були визначені В.М.Кудрявцевим [7, 87, 88, 148, 149]. Загалом підставою мотивації вчинку є інтереси і потреби самої особистості, інших осіб, їх груп, усього суспільства. Джерелом певних мотивів можуть бути і проблемні ситуації, пов'язані з примусом, насильством, внаслідок якого суб'єкт права вчиняє певні дії або утримується від їх вчинення.

У зв'язку з особливостями суб'єктивної сторони особистості, її мотиваційної основи, ставлення до характеру правового припису виділяють три основні види правомірної поведінки. Перший вид — поведінка, заснована на сприйнятті правових норм як найдоцільніших орієнтирів життєдіяльності. У даному разі суб'єкт усвідомлює необхідність вимог правових норм, враховує корисність своєї поведінки і бажає настання соціально корисного результату. Свідоме ставлення суб'єкта до права, визнання його цінності забезпечують стабільність і надійність такої правомірної поведінки.

Другий вид правомірної поведінки — конформістська поведінка, яка орієнтується на пристосування, пасивне підпорядкування правовим приписам без їх належного усвідомлення. Мотивами конформістської поведінки може бути, наприклад, бажання уникнути осуду у соціальній групі або бажання заслужити її схвалення тощо. Конформізм, як і дотримання норм права за інерцією, не може забезпечувати надійну і стабільну поведінку. В індивіда за даних обставин відсутня чітка і надійна особиста установка на дотримання правових норм. Отже, у разі зміни ситуації на протилежну поведінка індивіда із правомірної може змінитися на неправомірну.

Третій вид правомірної поведінки — це поведінка, що визначається страхом можливого покарання за неправомірні діяння, розумінням вигідності дотримуватись правових норм за даних обставин. Це поведінка маргінальна. Особливість її у тому, що тут має місце ситуація погранична, проміжна між правомірною і неправомірною орієнтацією суб'єкта. Така поведінка найчастіше виявляється характерною для осіб, які не мають необхідного мінімуму матеріальних благ, живуть за межею бідності, не знаходять способів для зміни свого реального становища, не мають необхідного потенціалу для подолання перешкод і обмежень на шляху до своєї мети. Ці суб'єкти стають своєрідним резервом нестійких криміногенних форм поведінки. Разом з тим, для багатьох із них усвідомлення фактора невідповідності покарання є причиною, що втримує їх у межах правоповажливості [8, 22, 23].

Отже, параметри зовнішньої поведінки індивіда можуть і не відображати його особистої ціннісної орієнтації, його думки про право. Прояви насильства слід розглядати як наслідок тих цінностей, які існують (або не існують) у суспільстві. Щоб відповісти на запитання, чому має місце насильство, необхідно дослідити соціальні умови, які породжують те, що саме у певному суспільстві і державі, у певний момент часу вважається насильством. Причиною насильства є не низький рівень правосвідомості. Люди вдаються до насильства тому, що їхні інтереси вступають у конфлікт з інтересами інших. Насильницький спосіб вирішення конфлікту обирається саме через низький рівень правосвідомості і відповідний культурний фактор.

Питання щодо мотивації правомірної поведінки особи останнім часом набуває особливого значення для юридичної науки. Це пов'язано з розширенням меж правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, насамперед за рахунок форм, які раніше не визнавалися чинним законодавством правомірними. Якісний аналіз причин пра-

вomisirnoyi povedinky moze buty korisnim dlya pravotvorchosti, udoskonalennya zakonodavstva, поширення правових знань. Саме правомірна поведінка забезпечує стабільне функціонування суспільства і держави. Перед сучасною юридич-

ною наукою постає завдання дослідити і пояснити правову цінність правомірної поведінки, визначити чинники, які її забезпечують, а також визначити шляхи подолання причин, які роблять її неможливою.

Використані матеріали:

1. Антропология насилия / Отв. ред. В.В.Бочаров и В.А.Тишков. — СПб.: Наука, 2001. — 532 с.
2. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / Под общ. ред. А.А.Деркача, В.И.Жукова, Л.Г.Лаптева. — М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 858 с.
3. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: Навч. посібник. — О.: «Астропринт», 2005. — 144 с.
4. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
5. Гак Ф.А. Конституція свободи / Пер. з англ. М.Олійник та А.Каролишина. — Львів: Літопис, 2002. — 556 с.
6. Див., детально: Ципієлус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р.Корнута. — К.: Вид-во «Реферат», 2004. — 176 с.
7. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / Кудрявцев В.Н. Избранные труды по социальным наукам. В 3 т. / В.Н.Кудрявцев. — М.: Наука, 2002. — Т. 1. — 567 с.
8. Кожеников С.Н. Правовое поведение и правонарушние: сущность и содержание / Учебно-методическое пособие. — Н.Новгород: Изд-во «Общество «Интелсервис», 2001. — 72 с.